

УДК 343.125 (477)

ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Лук'яненко Ю.В., здобувач
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу історичних етапів становлення та розвитку правового інституту затримання особи в кримінальному процесі. За результатами дослідження зроблено висновок, що наявність теоретичних і практичних проблем процесуального регулювання інституту затримання особи свідчать про необхідність його подальшого законодавчого вдосконалення.

Ключові слова: затримання особи, заходи забезпечення кримінального провадження, запобіжні заходи, право на свободу та особисту недоторканність.

Статья посвящена исследованию исторических этапов становления и развития института задержания лица в уголовном процессе. Сделан вывод о том, что наличие теоретических и практических проблем процессуального регулирования института задержания лица свидетельствуют о необходимости его дальнейшего усовершенствования.

Ключевые слова: задержание лица, меры обеспечения уголовного производства, меры пресечения, право на свободу и личную неприкосновенность.

Lukyanenko Y.V. GENESIS INSTITUTE OF ARREST A PERSON IN THE CRIMINAL PROCESS OF UKRAINE

The article investigates the historical stages of formation and development of the institute of detention in criminal proceedings. It is concluded that the presence of theoretical and practical problems Procedural Regulation Institute detention indicate the need for further improvement.

Key words: *detention, measures to criminal proceedings, preventive measures, right to liberty and security of person.*

Постановка проблеми. У системі природних і невід'ємних прав людини пріоритетне місце посідає право на свободу та особисту недоторканність кожної особи. З метою належного захисту та охорони прав і свобод особи на різних історичних етапах у кожному суспільстві, в тому числі й на території сучасної України, вироблялись міри процесуального примусу, які призначалися для протидії злочинним діянням засобом затримання винної особи і притягнення її до відповідальності. З огляду на це, вивчення будь-якого правового інституту, в тому числі затримання, доцільно розпочинати з історії його становлення та розвитку, що в подальшому дозволить простежити необхідність його існування в цілому та, зокрема, в сучасному кримінальному процесуальному законодавстві України.

Ступінь розробленості проблеми. Різноманітні питання, пов'язані зі становленням і розвитком правового інституту затримання особи у кримінальному процесі, висвітлені в дослідженнях учених радянського та вітчизняного періоду. Серед них слід відмітити Н. Бушну, О. Кістяковського, В. Корнукова, В. Лукашевича, В. Маліренка, А. Павлова, І. Петрухіна, Н. Попкова, М. Чельцов-Бебутова та ін. Вказані вчені зробили суттєвий внесок у розвиток цього правового інституту, але після прийняття чинного КПК України 2012 року підняте питання залишається актуальним і потребує нового теоретичного переосмислення та прикладного застосування.

Мета статті – дослідити історичний розвиток і вдосконалення правового інституту затримання особи в кримінальному процесі України, на основі чого виділити й узагальнити теоретичні та практичні проблеми його застосування на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Перші згадки про правовий інститут затримання особи містилися у нормах ранньофеодального джерела руського права, зокрема Руській Правді, що свого часу була чинною на території нинішньої України. Зокрема, в ній зазначалось, що якщо крадія вбити на своєму дворі чи біля хліва, то за це не настає кримінальна відповідальність як за вбивство. Водночас якщо крадія тримали до світанку, то його слід привести на княжий двір на суд [1, с. 80]. Тобто можна зазначити, що відповідно до Руської Правди затримання особи застосовувалось для її доставлення до княжого двору. Грунтуючись на дослідженнях різних редакцій і списків Руської Правди та інших правових пам'яток Давньої Русі, М. В. Попков зробив висновок, що в давньоруському праві було встановлено два види затримання як заходу примусового характеру. Перший вид – це затримання підозрюваного у вчиненні злочину, татьби, злодійства (затримання тата), яке було передбачено ст. 38 Короткої редакції Руської Правди, ст. 40 Великої редакції Руської Правди, ст. 13 Скороченої редакції Руської Правди, ст. 13 Митрополичого правосуддя. Другий вид – це затримання розшукуваної особи, встановлене статтями 113 і 114 Великої редакції Руської Правди, ст. 46 Скороченої редакції Руської Правди та ст. 19 Митрополичого правосуддя. Це дозволило вченому зробити обґрунтований висновок про те, що одним із джерел закріплення сучасних підстав затримання підозрюваного є правові пам'ятки Стародавньої Русі [2, с. 13]. Більш чіткіша правова регламентація затримання особи була урегульована в період родової общини (XII–XIV ст.), яка відповідала за кожного свого члена сім'ї. Так, за общиною встанов-

лювалась відповідальність у разі не встановлення істинного крадія [1, с. 115]. З огляду на це можна констатувати, що вже на той час на особу, яка знала про вчинене порушення, покладався обов'язок доставити затриману особу для подальшого здійснення судового розгляду. У разі ж порушення вказаної вимоги на таку особу накладалось грошове стягнення.

Важливим етапом подальшого розвитку інституту затримання особи за вчинення злочину стало прийняття Соборного уложення 1649 року [3]. На той час затримати особу (татьба чи розбій) на місці вчинення злочину мали право як приватні (будь-який громадянин), так і посадові особи, а затриманий мав бути доставлений до Губного старости (Глави XXI). У контексті цього А. В. Павлов зазначив, що затримання дозволяло доставити кривдника до місця розслідування і вирішити питання про застосування до нього довгострокового заходу примусу у вигляді «віддачі за пристава». Крім того, згідно із Соборним Укладенням 1649 р. також затриманню піддавався відповідач, який ухилявся від представлення свого поручителя. Якщо відповідач не знаходив поручителів або порушував вимоги «поруччих записів», його заарештовували [4, с. 11-12].

У цілому відповідно до статей 270-271 Соборного уложення доставлення затриманої особи, яка вчинила злочин, було підставою для порушення кримінальної справи. Наприклад, затримання могло бути здійснено під час обшуку приміщення, в якому було виявлено викрадені речі [5, с. 680; 6]. До цього І. А. Ретюнських додав, що згідно зі статтями 137-143 Соборного уложення судді було надано право тримати особу стільки часу, доки він не представить поручителів. При цьому він зазначив, що на той час існувала особливість провадження у справах про державні та політичні злочини, оскільки затриманню в такій категорії справ безпосередньо піддавалась не тільки підозрювана особа, але й та, яка повідомила про вчинення такого виду злочину, що здійснювалось з метою забезпечення подальшої участі особи у розшуку [7, с. 37]. Водночас, як зазначив О. М. Філіпов, незважаючи на дію Соборного Уложення, вже у другій половині XVII століття відчувалася нагальна необхідність реформ, у результаті чого 22 січня 1669 року було прийнято «Нововказані статті про татебні, розбійні та вбивчі справи». Більша частина «Нововказаних статей» мала характер не тільки доповнення, але й подальшого розвитку та видозміни зasad Уложення, зокрема, дозволяючи як затримання злочинця на місці вчинення злочину, так і застосування тортур до вказаної категорії осіб [8, с. 327].

За дослідженням І. Тарасова, на той час затримання достатньо активно здійснювалось поліцією (заснована у 1718 році). Зокрема, поліцейські мали право затримувати і доставляти підозрюваних осіб, які не мали офіційного заробітку, але часто відвідували розважальні заклади [9, с. 12]. З приводу цього О. В. Шульга констатував, що, незважаючи на активне застосування затримання, все ж таки на законодавчому рівні не було встановлено відмінність між поліцейським, попереднім і

слідчим арештами, тобто (проводячи аналогію із сучасними нормами) між адміністративним і кримінальним процесуальним затриманням. Вочевидь, на думку автора, саме тому й у законодавстві та правозастосовній практиці того періоду термін «арешт» застосовувався наряду з терміном «затримання» [10, с. 233], що на сьогодні є неприпустимо.

У контексті дослідженого питання В. М. Тогулов зазначив, що звертає на себе увагу той факт, що розвиток дореволюційного законодавства Росії з питань затримання підозрюваних відбувався під значним впливом ідей Ч. Беккаріа, англійської Великої Хартії Вольностей, а також французьких просвітителів – авторів Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Їх ідеї знайшли своє відображення у Наказі російської імператриці Катерини II від 30 липня 1767 р., а потім у Статуті благочиння 1782 р., в яких практично повністю був приведений перелік підстав, достатніх для затримання підозрюваної особи та поміщення її в тюрму. В «Уставі про губернії», введеному Катериною II-ю 7 листопада 1775 р., було передбачено створення «Советного суда», який зобов'язаний був не більше ніж за добу розглянути скаргу на незаконне затримання особи, яка утримується під вартою без допиту протягом 3 днів [11, с. 9].

Наступним досить важливим історичним етапом розвитку кримінального процесуального законодавства стало прийняття Зводу законів 1832 р., відповідно до якого поліція була уповноважена здійснювати затримання особи у випадках, встановлених законом, при цьому невідкладно повідомляючи судового слідчого та прокурора про таке затримання [12, с. 286]. Подальше формування кримінального процесуального законодавства України, зокрема й процесуального інституту затримання, пов'язано із судово-правовою реформою 60-х років XIX ст. у Російській Імперії, в складі якої перебувала більша частина території сучасної України. У результаті проведеного реформування було замінено практично все попереднє законодавство, оскільки нововведений Статут кримінального судочинства 1864 р. значно відрізнявся за структурою і змістом від попереднього законодавства. З прийняттям Статуту кримінального судочинства 1864 р. остаточно було відокремлено судову владу від виконавчої. За поліцією залишилося право застосовувати лише одну міру запобіжного заходу, а саме затримання [13, с. 309].

Норми Статуту кримінального судочинства діяли на території України до 1917 р., хоча й після проголошення радянської влади на території Східної України застосовувались закони повалених урядів у тій частині, в якій вони не були скасовані революцією і не суперечили революційні совісті і революційній правосвідомості [14, с. 8-9, 121]. Проте В. М. Тогулов наголосив, що, незважаючи на прогресивну юридичну конструкцію, практика застосування законодавства про затримання, а також прийняття низки підзаконних актів, що суперечать Статуту кримінального судочинства, не дозволяли стати цьому закону непереборною перешкодою на шляху поліцейського свавілля [11, с. 10].

За результатами Соціалістичної революції 1917 року було ліквідовано державно-правову побудову царської Росії. Водночас було закладено фундаментально нові основи по-дальшого розвитку правових інститутів кримінального судочинства. У перших законодавчих актах Радянської держави арешт і затримання згадувалися лише як найбільш суворі запобіжні заходи, спрямовані проти ворогів революції. Правом на затримання особи був уповноважений місцевий суддя, постанова якого повинна була підтверджуватись усім складом суду. У подальшому затримання застосовувалось за ордером слідчої комісії, яка протягом 48 годин перевіряла законність здійсненого затримання [15, с. 29].

Подальший розвиток цього інституту пов'язаний з радянським періодом, який розпочинається з часу прийняття Кримінально-процесуального кодексу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки 1922 р. (набув чинності 01.07.1922 і діяв до 01.01.1961). Зазначений кодекс став першим кодифікованим нормативним правовим актом у сфері регулювання кримінальних процесуальних відносин. У цілому вказаний КПК РСФР передбачав ті самі випадки затримання особи, які були передбачені Статутом кримінального судочинства 1864 року, воно здійснювалось органами дізнатання з метою перешкодити підозрюваному ухилитись від слідства та суду. Як зазначила Н. В. Бушная, КПК РСФР 1922 р. відділив затримання від інших видів запобіжних заходів. Обов'язок затримання було покладено на орган дізнатання з метою попередити ухилення підозрюваного від слідства і суду. Про проведене затримання орган дізнатання протягом 24 годин повідомляв суд або суддю, а у справах, підслідним слідчим, – прокурора або слідчого. Уразі не підтвердження ними арешту протягом 48 годин після отримання повідомлення затриманий підлягав звільненню (ст. 106). Право затримання не було надано слідчому, прокурору і суду. Стаття про затримання містилась у главі VIII КПК РРФСР («Дізнатання») [15, с. 32].

Із часу прийняття Основ кримінального судочинства 1924 р. система запобіжних заходів не містила переліку, але й не скасувала тих запобіжних заходів, які містилися в КПК союзних республік. Водночас у колишньому СРСР на той період було скасовано термін «арешт» і «зняття під варту», а замість них уведено термін «позбавлення волі», що тим самим наблизило даний запобіжний захід до позбавлення волі як міри соціального захисту. Крім цього, було введено ще одну додаткову підставу для обрання позбавлення волі як запобіжного заходу, зокрема: якщо знаходження обвинуваченого на волі буде визнано суспільно небезпечним, то позбавлення волі застосовувалося при порушенні провадження про визнання обвинуваченого суспільно небезпечним. Викладені новели, за твердженням Н. В. Бушної, було введено під впливом ідеї соціологічної та антропологічної шкіл права про небезпечний стан суб'єкта і застосування до нього заходів соціального захисту навіть за відсутності провини [15, с. 33-34].

Загалом, за дослідженням О. В. Шульги,

і Кримінально-процесуальний кодекс 1922 і 1923 років, і Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1924 року розглядали затримання як захід попереднього, превентивного характеру. Закон надавав право на затримання органам дізнатання, при цьому слідчий та суддя були вправі одразу приймати рішення про арешт, а тому повноваженнями на здійснення затримання не наділялись [10, с. 234]. До цього додамо, що на той час за своєю сутністю кримінальний процес був розшуковим, а кримінальне процесуальне законодавство багато в чому мало характер надзвичайного, оскільки було спрямовано на обслуговування політичних інтересів. Реалізація навіть формально проголошених у Конституції та Кримінально-процесуальному кодексі прав особистості зводилася фактично лише до декларацій, процвітали позасудові репресії.

Таким чином, недостатня чіткість і ясність положень кримінального процесуального законодавства в частині регулювання правового інституту затримання особи в кримінальному процесі, а також його невизначеність із цього питання постійно вимагали встановлення в законодавчому порядку найбільш загальних, відправних і керівних положень, які б забезпечили правильне й однакове вирішення цієї проблеми в загальносоюзному масштабі.

Слід звернути увагу на те, що Конституція СРСР 1936 року закріпила право недоторканності особи та позбавлення волі тільки із санкції прокурора чи за рішенням суду (ст. 127). При цьому відповідні зміни з цього питання так і не були внесені до кримінально-процесуального законодавства [16, с. 23]. Лише із середини 50-х років ХХ ст. у СРСР було розпочато реформування кримінального процесуального законодавства, в тому числі щодо вдосконалення правової регламентації затримання особи.

З прийняттям у грудні 1958 р. Основ кримінального судочинства до переліку запобіжних заходів входили: 1) підписка про невиїзд; 2) особиста порука або порука громадських організацій; 3) взяття під варту та інші види запобіжних заходів, які були передбачені законодавством союзних республік. На зміну цьому було прийнято КПК України 1960 р., який діяв досить тривалий термін. Цими нормативними правовими актами поряд із органами дізнатання право на затримання також було надано слідчому [17, с. 203]. У цілому цей Кодекс, сприйнявши концептуальні положення вказаних Основ, у своїх нормах уточнив і конкретизував певним чином інститут затримання особи.

У контексті дослідженого питання зазначимо, що до Кримінально-процесуальних кодексів усіх союзних республік, прийнятих у 1959-1962 рр., неодноразово вносилися відповідні зміни та доповнення. З приводу цього в юридичній літературі зазначалось, що в цьому напрямі важливого значення набуло прийняття Президією Верховної Ради СРСР Наказу від 13 серпня 1981 р. «Про внесення змін і доповнень до Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік», а також Наказу від 24 січня 1985 р. «Про внесення змін

та доповнень до Кримінально-процесуального і Цивільно-процесуального кодексів РСФСР». Із приводу цього О. О. Чувилов зазначив, що такі зміни та доповнення обумовлені тим, що однією з обов'язкових умов виконання заувань щодо зміцнення законності та правопорядку, а також посилення охорони прав і законних інтересів громадян є забезпечення всіма працівниками правоохранних органів високого рівня правосвідомості. Основу його формування складають глибокі наукові знання чинного законодавства, а також усвідомлення неприпустимості хоча б найменших відступів від його вимог [18, с. 3]. У свою чергу, В.Т. Нор, А. А. Павлишин констатували, що Радянська Україна намагалась продукувати свої нормативно-правові акти, які спочатку значною мірою копіювали положення імперського законодавства, але були наповнені новим соціально-класовим змістом [19, с. 32].

З початку здобуття Україною незалежності розпочинається новий етап державотворення нашої країни в цілому, зокрема і подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства. У першу чергу слід звернути увагу на врегулювання правового інституту затримання особи в нормах Конституції України 1996 року, в ст. 29 якої закріплено, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальнної необхідності запобігти злочину чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Однак протягом тривалого часу дане положення залишалось декларативним, у зв'язку з чим міжнародною спільнотою неодноразово наголошувалось на такому негативному факті. Зважаючи на це, 8 квітня 2008 р. був виданий Указ Президента України № 311 [20], яким затверджено подальшу Концепцію реформування кримінальної юстиції, яка не оминула й питання вдосконалення дослідженого інституту.

Із часу введення в дію Кримінального процесуального кодексу України 2012 року в національному законодавстві запроваджено нові положення в частині правового врегулювання затримання особи. Проте відповідно до КПК України затримання особи віднесено як до запобіжних заходів, так і до заходів забезпечення кримінального провадження, хоча останні є ширшими за своїм змістом і характером. На нашу думку, вказане потребує своєго вдосконалення, у зв'язку з цим вважаємо за доцільне закріпити процесуальний інститут затримання особи в окремій Главі.

З урахуванням викладеного можна зробити загальний висновок, що на кожному історичному етапі розвитку інституту затримання існувала об'єктивна потреба в його застосуванні. Водночас у різні періоди він посилювався шляхом більш детальної нормативно-правової регламентації, зокрема розширення підстав і збільшення термінів затримання особи. Зазначене свідчить про те, що без проведення ре-

проспективного аналізу інституту затримання та запровадження позитивного досвіду минулого не можна досягнути успішного результату подальших теоретичних досліджень і практичного використання положень чинного кримінального процесуального законодавства України з піднятого питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Памятники Русского права: памятники права Киевского государства. – Вып. 1 / под ред. С. В. Юшкова. – М.: Государиздат, 1952. – 287 с.
2. Попков Н. В. Задержание подозреваемого и обвиняемого как вид государственного принуждения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Попков Никита Вячеславович. – Нижний Новгород. – 2007. – 25 с.
3. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. – Москва : Печатня А.И. Снегиревой, 1907. – 196 с.
4. Павлов А. В. Задержание обвиняемого, находящегося в розыске : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Павлов Антон Васильевич. – Омск 2009. – 27 с.
5. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права: очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – СПб. : Равена, Альфа, 1995. – 839 с.
6. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том I. 1649-1675 гг. / Под редакцией М.М. Спесранского. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорской Величества Канцелярии, 1830. – 1072 с.
7. Ретюнских И.А. Задержание лица по подозрению в совершении преступления в историческом ракурсе / И.А. Ретюнских // Правовая защита: международный сборник научных статей. – Вып. 1. – Екатеринбург: Изд-во Уральского юридического института МВД России, 2003. – С. 36-45.
8. Филиппов А.Н. Учебник истории русского права (пособие к лекциям). – Юрьев : Печатано в типографии К. Маттисена, 1907. – 732 с.
9. Тарасов И. Личное задержание как полицейская мера безопасности. – Ярославль, 1886. – 424 с.
10. Шульга О. В. Становлення та розвиток інституту затримання у кримінальному провадженні / О. В. Шульга // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – № 7. – С. 232-236.
11. Тогулов В. М. Задержание в системе мер процессуального принуждения в советском уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 – уголовный процесс; криминалистика; судебная экспертиза / Валерий Михайлович Тогулов; Всесоюзный научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка. – М., 1991. – 22 с.
12. Люблінський П.І. Свобода личности в уголовном процессе / П.І. Люблінський. – Сіб., 1906. – 711 с.
13. Викторский С. И. Русский уголовный процесс / С. И. Викторский. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Изд. А.А. Карцева, 1912. – 426 с.
14. Мгаїленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР: В 2 т. / К., 1966. – Т. 1. – 831 с.
15. Бушная Н. В. Проблемы применения мер процессуального принуждения в стадии предварительного расследования: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 – уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность / Наталья Викторовна Бушная. – Волгоград, 2005. – 242 с.
16. Кудрявцев В. Н. Политическая юстиция в СССР / В.Н. Кудрявцев, А. И. Трусов. – 2-е изд. – Сіб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 365 с.
17. Сборник документов по истории уголовного и уголовно-процессуального законодательства СССР и РСФСР. – Т. 1: 1917–1953 года. – М.: Наука, 1993. – 463 с.
18. Новое в уголовно-процессуальном законодательстве: учебное пособие / Т.В. Боголюбская, В.И. Дьяченко, Г.Ю. Прохорова. – М., МВШМ МВД СССР, 1987. – 86 с.
19. Нор В. Т. Судові витрати у кримінальному процесі України: монографія / В. Т. Нор, А. А. Павлишин. – К.: Атика, 2003. – 176 с.
20. Концепція реформування кримінальної юстиції України: затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.